

the Mongols: Nizârî Quhistâni and the Continuity of Ismaili Tradition in Persia, London - New York 2002; S. G. Borodin, "Hâkim Nizârî-i Kūhistâni", *Ferheng-i Īrân-zemûn*, VI/2-3, Tahran 1337 hş., s. 178-203; Orhan Bilgin, "Nizari, Hayati ve Eserleri", *ŞM*, VIII (1972), s. 49-58; J. T. P. de Bruijn, "Nizârî Quhistâni", *EP*, VIII, 83-84.

RIZA KURTULUŞ

NİZÂRİYYE

(النزارية)

İsmâiliyye mezhebinin
günümüze kadar gelen
en önemli kolu.

Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın hilâfet devresinin (1036-1094) sonunda Doğu ve Batı İsmâîlîleri olarak iki kola ayrılan mezhep mensuplarından biri Nizârîyye, diğeri Müsta'liyye adını almıştır. Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu Nizâr'ın imâmetini benimseyen Nizârîler'e göre imâmet Nizâr'ın hakkı iken gerekli tedbirleri alamadığı için küçük kardeşi Müsta'fî-Billâh, kâynbiraderi ve ordu kumandanı Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin desteğiyle imâmetini ilân etti. Nizâr ise yakalanıp İskenderiye Hapishanesi'nde öldürüldü (488/1095), fakat daha babasının sağlığında Mısır'a gelen ve Efdal ile ihtilâfa düşen Hasan Sabbâh'ın şahsında hırslı ve muktedir bir destekçi buldu. İmâmet konusunda cereyan eden olaylar kavgalara yol açmış, Hasan Sabbâh başta olmak üzere Mısır dışında ve doğuda bulunan İsmâîlîler, Nizâr'ı ve onun neslini İslâm dünyasının tek hâkimi kabul ederek Mısır'daki resmî davetle ilişkilerini kesmiştir. Bu gruba göre Nizâr ve oğlu öldürüldüğü için küçük yaştaki bir torunu Hasan Sabbâh tarafından İrân'a getirilerek yetiştirildi. Mısır'da bulunduğu sırada İsmâiliyye doktrinini öğrenen Hasan Sabbâh, 483 (1090) yılında Kazvin'in kuzeybatısındaki Elburz dağları üzerinde sarp bir mevkide yer alan Alamut Kalesi'ni zapt ederek karargâh edindi. Daha sonra bölgedeki diğer kaleleri de ele geçirip hâkimiyet alanını genişletti. Dâiler, dava için ölümü göze alan fedâiler ve düşmanları içinde sayıları bilinmeyen sadık mensuplar Nizârîyye'nin gücünü teşkil etmekteydi. Hasan Sabbâh'ın kurduğu belirtilen ve Haşşâşin diye anılan terör teşkilâtı ise bölgedeki hânedanlar ve devlet adamları için daima bir korku unsuru olmuştur. Nizârîyye geleneğine göre Hasan Sabbâh ile iki halefi imam olmayıp imamın temsilcileriydi. Dördüncü Alamut hâkimi Hasan Alâ Zikrihisselâm, 17 Ramazan 559 (8 Ağustos 1164) tarihinde kendisinin Nizâr'ın neslin-

den gelen imam olduğunu, kıyamet diye isimlendirdiği yeni bir devrin başladığını, mistik hayatla bağdaşmadığı gerekçesiyle Şifî fıkhnı ilga ettiğini, mensuplarını namaz, oruç ve diğer dinî vecibelerden menedip içkiyi helâl kıldığını ilân etti. Hareketleri tepkiyle karşılanan Hasan'ın 561'de (1166) öldürülmesinin ardından sırasıyla A'lâ Muhammed, Celâleddin Hasan, Alâeddin Muhammed ve Rükneddin Hürşah, Alamut Nizârî imamlığını sürdürdü. Nizârî imâmeti, Hülâgû'nun 654 (1256) yılında Alamut ve çevresindeki kaleleri zaptetmesi ve son Nizârî imamı Rükneddin Hürşah'ı katletmesiyle büyük bir kesintiye uğradı. Hürşah'tan sonraki imamlar hakkında güvenilir bilgi bulunmadığı gibi imâmet silsileleri de birbirinden farklıdır. Nizârîyye'nin Ağa Hanlar kolunun kabul ettiği imâmet silsilesi ancak XIX. yüzyıl sonlarında benimsenmiştir. Alamut'un düşmesinin ardından Nizârî imamlarının Azerbaycan'da yaşadığı hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Bu arada İmam Şemseddin Muhammed'den (ö. 710/1310) sonra ihtilâfa düşen Nizârîler arasında çoğunluğu teşkil eden Kâsımşâhîler ve azınlıkta kalan Mü'minşâhîler diye iki grubun ortaya çıktığı bilinmektedir. Yapılan incelemelerde II. Müstansır ile III. Müstansır'ın mezarlarının Mahallât yakınındaki Encüdân'da bulunduğu tesbit edilmiş olup büyük ihtimale imâmet merkezi otuzuncu imam İslâm Şah (ö. 827/1424) tarafından Mahallât'a taşınmıştır. Safevîler dönemi İrân'ında İsnâaşeriyye'nin hâkim bulunması sebebiyle İsmâiliyye propagandası kısıtlanmış, mezhep mensupları daha çok Orta Asya ve Kuzeybatı Hindistan'a yönelmiştir. İrân'da bulunan Nizârîler, XIX. yüzyıla kadar takıyye uygulayarak kendilerini Ni'metullâhiyye tarikatı mensubu olarak göstermeye çalışmıştır.

Safevîler'in yıkılışından sonra Nâdir Şah zamanında Mahallât'ta İsmâilî hâkimiyetinin devam etmesine rağmen kırk ikinci imam Seyyid Hasan döneminde imamın ikametgâhı Şehribâbek'e taşındı. Kerim Han Zend'le iyi ilişkiler kuran kırk dördüncü imam Ebû'l-Hasan Şah 1756 yılında beylerbeyi unvanıyla Kirman valiliğine tayin edildi. Ebû'l-Hasan'ın 1780'de vefatı üzerine imam olan oğlu Halîlullah Ali, Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'la iyi münasebetler tesis etti. İmâmet merkezini önce Mahallât yakınındaki Kâhâk'a, ardından Hindistan'dan gelen mensuplarıyla daha iyi irtibat kurabileceği Yezd'e nakletti. 1817'de imamın mensupları ile Yezd'deki İsnâaşerîler arasında mezhep tartışmasından

çıkan kavgada Halîlullah öldürülünce oğlu Hasan Ali Şah, Nizârîyye'nin kırk altıncı imamı oldu. Yeni imam, Feth Ali Şah'ın kızı Serv-i Cihân Begüm ile evlenip saraya intisap ettikten sonra kendisine "Ağa Han" unvanı verildi. Bu unvan, Hasan Ali Şah'tan sonra gelen üç Nizârî imamının da unvanı oldu. Hasan Ali Şah'ın 1881 yılında Bombay'da ölümünün ardından oğlu Ali Şah imam oldu. 1885'te sekiz yaşında imâmet mevkiine gelen Sultan Muhammed Şah bu görevi 1957 yılına kadar sürdürdü. Halen Nizârî İsmâiliyye'nin imâmet görevi kırk dokuzuncu imam Kerim Ağa Han tarafından yürütülmektedir (bk. AĞA HAN).

Nizârî doktrinini kuvvet, taktik ve hileli şahsında toplamış bulunan Hasan Sabbâh'ın daha Fâtımîler'le ilgisini kesmeden önce yeni bir devreye girmişti. Büyük ihtimale Hasan Sabbâh, Şiâ'nın imama dayandırılan eski talim doktrinini cedel üslûbunda ve edebî şekilde yeniden formüle etmiştir. Buna göre dinle ilgili bilgilerin sadık bir öğreticiden öğrenilmesi zaruri olup bu öğretici de Allah tarafından tayin edildiğine inanılan İsmâilî imamıdır. İslâm dünyasında geniş yankılar uyandıran bu düşünce başta Gazzâlî olmak üzere birçok âlimin tepkisini çekmiştir. Hasan Alâ Zikrihisselâm tarafından ilân edilen "kıyâmetü'l-kıyâmât" doktrinini, kiblenin değiştirilmesi, namazın ve orucun yasaklanması, içkinin helâl kılınması gibi hususlar oğlu Muhammed tarafından sürdürülmüş, kıyamet doktrininin merkezine mevcut (hâzır) imam konulmuştur. Ona göre kıyamet imamın ruhî hakikatinde Allah'ı görmekle gerçekleşmiştir. Nizârî doktrininde mevcut imama peygamberin üstünde bir mevki verilmiştir. Kıyamet doktrinine göre mevcut imam Ali ile özdeşleşerek onun ruhî gerçekliğinde müminlere tecelli eder, ona inananlar da Selmân-ı Fârisî ile özdeşleşir. Böylece imam ve inananları arasındaki öğretim hiyerarşisi ortadan kaldırılmış olur. Muhammed b. Hasan'ın halefi Celâleddin Hasan tarafından açıkça reddedilmesine rağmen bu doktrine dayalı imâmet düşüncesi halen devam etmekte olup "el-İmâmü'l-kâim" denilen mevcut imamın emirleri her şeyin üstünde tutulmakta, ibadet esnasında ismi zikredilince secde edilmekte, imamı sevmek ve buyruklarını tutma dinin en önemli rüknü sayılmaktadır.

Allah'ın mutlak varlık olduğunu ve her şeyin O'ndan geldiğini benimseyen Nizârî İsmâîlîleri Allah'ı tanımanın zamanın imâmını tanımak demek olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre imam fânî bir in-

san ise de onun bilinmeyen bir ilâhî tabiatı vardır, imamın sözü Allah'ın sözüdür. Diğer taraftan zekât ikinci esas olup kazancın beşte birinin imama veya yardımcılarından birine verilmesi gerekir. Kelime-i şehâdet bâtilin reddi, hakkın tasdikidir. Tahâret âdetten ve örften geçmek, zâhire uyanlardan kendini korumaktır. Gusül ahdi yenilemek, namaz imamın bilgisine ve gerçek dine ulaşmaktır. Oruç imanın yaptığına ses çıkarmamaktır. Hac imama gitmeye ve onu görmeye işaret eder. Cihad ise insanın kendini Allah'ın varlığı karşısında yok etmesidir. Bununla birlikte bazı Nizârî bölgelerde "cemaathâne" adı verilen ibadet mahalleri mevcut olup burada "dua" adı verilen bir tür namaz eda edilir. Sabah, öğle ve gece olmak üzere üç namaz vakti belirlenmiştir. Ayrıca yılda bir gün ramazanın yirmi birinde oruç tutulur, Kadir gecesi arayışı içinde ramazanın on dokuz-yirmi üçüncü günlerinde cemaathânedeki merasim yapılır. Kur'ân-ı Kerîm'e saygı gösterilmekle birlikte gerek âyetler gerekse hadisler karşısında tutumları belirsiz olup yer yer farklılıklar arzeder (geniş bilgi için bk. Hollister, s. 320-330; Fiğlalı, s. 132-135).

Buldukları yerlerde geniş bir literatür oluşturan Nizârî İsmâillîler'in Arapça ve Farsça literatürü arasında en çok tanınanını, II. Müstansır-Billâh diye bilinen Ali b. Muhammed b. İslâm Şah'ın dinî ve ahlâkî öğütlerini ihtiva eden *Pendyâd-ı Civânmerdî* ile muhtelif devrelerde kaleme alınmış olup kutsal şiirler, ilâhiler ve dinî konuları kapsayan *Ginans*'lardır (bk. İSMÂİLİYYE).

Günümüzde Nizârî toplumunun takip edeceği düzenli bir hareket tarzı bulunmamakta, daha çok imamlarının uygun gördüğü davranışların benimsendiği görülmektedir. Nitekim III. Ağa Han Sultan Muhammed Şah, mensuplarının hayat tarzlarıyla ilgilenerek alkol ve sigara hariç onların yaşadıkları ülkelere uyum sağlama larını, dillerini ana dili olarak benimsemelerini ve kanunlarına saygı göstermelerini tavsiye etmektedir (*The Memoirs*, s. 190). Halen merkezi Fransa'da bulunan imâmet müessesesine bağlı, çoğu Pakistan ve Hindistan'da olmak üzere yaklaşık yirmi ülkede dağınık şekilde yaşayan Nizârîler'in mevcudu İmam Kerim Ağa Han tarafından 20 milyon olarak belirtilmişse de (Sami Nasib Makarem, s. 61) asıl sayının bu rakamın çok altında olduğu tahmin edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şehristânî, *el-Milel* (Kılânî), I, 191-198; W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature*, London 1933,

s. 3-10, 17-19; a.mlf., *Ismaili Literature*, Tahran 1963, s. 9-12; Aga Khan Sultan Muhammed Shah, *The Memoirs of Aga Khan*, London 1954, tür.yer.; Muhammed el-Azzâvî, *Fırkatü'n-Nizâriyye*, Kahire 1970, tür.yer.; Sami Nasib Makarem, *The Doctrine of Ismailis*, London 1972, s. 58-67; J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, New Delhi 1979, s. 320-338, 364-377; Mustafa Öz, *Nizârî İsmâilli Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi* (doktora tezi, 1986), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 21-61; a.mlf. – Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DîA*, XXIII, 131-132; Azim Nanji, "Shari'at and Haqiqat: Continuity and Synthesis in the Nizârî İsmâ'îli Muslim Tradition", *Shari'at and Ambiguity in South Asian Islam* (ed. Katherine P. Ewing), Delhi 1988, s. 63-76; a.mlf., "Nizârîyya", *EP* (İng.), VIII, 84; Ârif Tâmir, *Târîhu'l-İsmâ'iliyye*, London 1991, IV, 75-102; Farhad Daftary, *The Ismâ'ilis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 324-330, 408-415, 424-430, 435-445, 530-548; Resûl Ca'feriyan, "Mîrâs-ı İsmâ'iliyyân-ı Nizârî-yi İrân" (trc. Mehdi Ercümen), *Mîrâs-ı İslâmî-yi İrân*, Kum 1373 hş., I, 477-539; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004, s. 132-135; J. J. Buckley, *The Nizârî İsmâ'îlites Abolishment of the Shari'a During The 'Great Resurrection' of 1164 A. D. / 559 A. H.*, *StI*, LX (1984), s. 137-165; Bernard Lewis, "İsmâillîler", *İA*, V/2, s. 1120-1124; W. Madelung, "İsmâ'iliyya", *EP* (İng.), IV, 201-206.

 MUSTAFA ÖZ

NİZNÂM YÛSUF ÇELEBİ

(bk. YÛSUF ÇELEBİ, Niznâm).

NOEL

Hz. İsa'nın doğum günü kutlamasına verilen ad.

Türkçe'de yanlış olarak yılbaşı kutlamasıyla özdeşleştirilen noel, Latince'de "Tanrı'nın doğum günü" anlamına gelen ve Hz. İsa'nın doğum günü kutlamasını ifade eden *dies natalis* teriminin Fransızca karşılığıdır (noël). Bu terim diğer Batı dillerinde *Il natale* (İtalyanca), *cristes-maesse* (eski İng.), *kerst-nisse* (Danca) gibi kalıplarla karşılanmış, günümüz İngilizce'sine de *christmas* şeklinde geçmiştir.

Batı dillerinde Hz. İsa için Mesih karşılığında kullanılan *christ* kelimesi Yunanca *christostan* (yağlanmış) gelmektedir. Eski İsrail dininde Tanrı tarafından görevlendirilen kral veya kohenler başları yağla meshedilmek suretiyle kutsanır ve *maşiah* (yağlanmış) diye adlandırılırdı. Daha sonra bu kelime Kral Dâvud soyundan gelmesi beklenen âhir zaman kralı için kullanılmıştır (bk. MESİH). Grekoromen pagan kültüründe de kutsama ve bereket ifadesi olarak yağlanan tanrı heykellerine *christos*

(yağla kutsanmış) denilirdi. İbrânice *maşiah* kelimesinin Grek dilindeki karşılığı olan *christos* isimlendirmesi, başlangıçta Yahudilerin beklenen kurtarıcı mesih olduğu iddiasıyla İsa için kullanılırken zamanla bu kelimenin ifade ettiği İsa figürü "yağla kutsanmış bereket tanrısı"na dönüştürülmüştür. *Christ-mass*ın ikinci kısmını oluşturan *mass*, Farsça kökenli *mazda* kelimesinden türeyen *mizdin* Latince karşılığı olan *missadan* gelmektedir. *Mazda* "tanrı", *mizd* ise "tanrı adına yenilen akşam yemeği" demektir. Pers kökenli Mitraizm, Roma pagan kültüründe yaygın hale gelmiş dinlerden biriydi. Bu dinde güneş tanrısı *Mithra*'nın yeryüzüne inerek Zodyak yıldız kümesinin on iki simgesine karşılık gelen on iki havâriysiyle dünyayı dolaştığına, sonunda insanlığın günahları için kendini feda ettiğine inanılırdı. Mitraistler'in bilinen festivali bir boğanın öldürülerek tanrıya adanması, kanının içilip etinin yenmesi uygulamasını içermekteydi. Hıristiyan pazar âyiniyle Mitraistler'in bu festivali arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. İsa'nın Mesih'in doğum günü kutlamasını ifade eden *Christmas* adlandırması da etimolojik olarak söz konusu pagan âyinler için kullanılan terimlerin hıristiyanlaşmış şekli olarak ortaya çıkmıştır.

Batı Hıristiyanlığı tarafından 25 Aralık'ta kutlanan *Christmas*'in tarih ve kutlama olarak kökeni de eski Roma tarafından benimsenen güneş tanrısı *Mithra*'nın doğum günü kutlamasına (*Natalis solis invicti*) dayandırılır. Bu kutlama, Roma İmparatoru *Aurelian*'in 274'te güneş tanrısını imparatorluğun koruyucusu diye ilân etmesiyle resmîyet kazanmıştır. Hz. İsa'nın doğum günü tam olarak bilinmediği için eskiden İsa'nın doğum ve vaftiz kutlamasıyla ilgili biçimde Doğu kilisesince 6 Ocak tarihi benimsenmesine rağmen daha sonra Aziz *Hippolytus*'a (ö. 236) atıfla 25 Aralık tarihi ortaya atılmıştır. Bu tarih, IV. yüzyılın başlarında Bizans İmparatoru *Konstantinos*'un Hıristiyanlığa girişinin ardından İsa'nın resmî doğum günü (*nativitas domini*) ilân edilmiştir. John *Chryostom* (ö. 407) gibi bazı kilise babaları sonradan *İnciller*'de yer alan dolaylı atıflardan hareketle (*Luka*, 15-38) Vaftizci *Yahya*'nın 24 Haziran'da, İsa'nın ise bundan altı ay sonra 25 Aralık'ta doğduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Bu tarihin İsa'nın doğum gününün kutlama biçimine dönüştürülmesi 354'te *Papa Liberius* tarafından gerçekleştirilmiş ve buradan Doğu'ya geçmiştir.

Hıristiyan ilâhiyatçılarına göre başta Noel olmak üzere erken Hıristiyanlık'ta yer